

Η ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΕΙ ΚΡΙΣΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ

Μαρία Αντωνοπούλου

Την κρίση του πανεπιστημίου ενώπιον της οποίας βρισκόμαστε σήμερα θα προσπαθήσω να προσδιορίσω ως *κρίση αξιοπιστίας της ακαδημαϊκής κοινότητας αφενός, ως κρίση της κοινωνικής λειτουργίας του θεσμού του πανεπιστημίου αφετέρου*. Προς τούτο θα αναφερθώ πολύ σύντομα στις εμπειρίες και στις προσπάθειες αναδιοργάνωσης του πανεπιστημίου στην Ελλάδα μετά την μεταπολίτευση.

Την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο το πανεπιστήμιο αναδεικνύεται στον πιο ευαίσθητο ίσως εκφραστή της αναζήτησης εναλλακτικών κατευθύνσεων για την ελληνική κοινωνία. Σε αυτή την περίοδο κυριαρχεί στα πανεπιστήμια το δημοκρατικό κίνημα, το οποίο συσπειρώνει δυνάμεις που η μέχρι τότε θεσμική οργάνωση του πανεπιστημίου έθετε στο περιθώριο: φοιτητές, ΔΕΠ (Επιστημονικό Διδακτικό Προσωπικό). Ετέθη λοιπόν, στην ημερήσια διάταξη το αίτημα της θεσμικής μεταρρύθμισης των Α.Ε.Ι., που θα διασφάλιζε τόσο τον εκδημοκρατισμό, όσο και τον εκσυγχρονισμό της ανώτατης παιδείας. Κεντρικοί άξονες της μεταρρύθμισης θεωρήθηκαν η κατάργηση του αναχρονιστικού θεσμού της έδρας και η συμμετοχή των φοιτητών στη διαχείριση του πανεπιστημίου. Εντούτοις, πέραν των δύο αυτών συγκεκριμένων θέσεων και παρά την πολύπλευρη προβληματική που αναπτύχθηκε, τόσο το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού, όσο και του εκδημοκρατισμού παρέμεινε εν πολλοίς ασαφές και διακρηκτικό. Ενδεικτικό του κλίματος αναζήτησης που επικράτησε, αλλά και της έλλειψης κατασταλαγμένων και επεξεργασμένων αντιλήψεων είναι το γεγονός ότι συχνά το αίτημα του εκδημοκρατισμού αντιπαρατέθηκε προς εκείνο του εκσυγχρονισμού από τις πιο ριζοσπαστικές πτέρυγες του μεταρρυθμιστικού κινήματος, οι οποίες θεώρησαν ότι βασικό αίτημα όφειλε να είναι ο εκδημοκρατισμός και όχι ο εκσυγχρονισμός, τον οποίο εξέλαβαν ως αίτημα απλής αναπροσαρμογής του συστήματος στις νέες συνθήκες. Αντίστοιχη διαμάχη και προβληματισμός αναπτύχθηκε σχετικά και με τη φοιτητική συμμετοχή, η οποία χαρακτηρίστηκε από ορισμένες πτέρυγες του μεταρρυθμιστικού κινήματος ως απλή συνδιαχείριση και αφομοίωση στη λογική της αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας στο πανεπιστήμιο.

Τα αιτήματα του εκδημοκρατισμού και του εκσυγχρονισμού επιχείρησε να υλοποιήσει η θεσμική μεταρρύθμιση του 1982, ο νόμος-πλαίσιο. Εντούτοις, παρά τις θεαματικές αλλαγές που εισήγαγε, υπό το νέο νομικό καθεστώς αναπαράχθηκαν, όπως είναι σήμερα πανθομολογούμενο, όλες οι αρνητικές και προβληματικές πλευρές τόσο της μορφής, όσο και του περιεχομένου της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Ο νόμος-πλαίσιο αντικατέστησε την έδρα με τον "τομέα" στον οποίο ενέταξε ιεραρχικά, σε "βαθμίδες" τους διδάσκοντες. Η διεύρυνση του

διδασκτικού προσωπικού και η ανάθεση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων στη συνέλευση του τομέα και του τμήματος επέτρεψε τη μερική τουλάχιστον ανανέωση των προγραμμάτων σπουδών. Όμως, η θετική αυτή εξέλιξη εν πολλοίς αναιρέθηκε, καθώς τα προγράμματα σπουδών προσαρμόστηκαν στους διδάσκοντες και όχι το αντίθετο.

Ο νόμος-πλαίσιο όρισε επίσης συγκεκριμένες "προϋποθέσεις" για τη μετακίνηση από τη μια βαθμίδα του διδασκτικού προσωπικού στην ανώτερη. Οι διδάσκοντες λοιπόν, όλων των βαθμίδων, πλην προφανώς της πρώτης, επιδόθηκαν στην προσπάθεια να καλύψουν τις προϋποθέσεις αυτές, ενώ οι καθηγητές της πρώτης βαθμίδας προσπάθησαν να επιτύχουν τη μεγαλύτερη δυνατή επιρροή, πράγμα που διευκόλυνε ο έλεγχος που διατήρησαν επί των υποκειμένων βαθμίδων. Το επιστημονικό έργο που παράχθηκε τα τελευταία χρόνια στα πανεπιστήμια, δεν προσδιόρισαν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα, ή οι ανάγκες διαπραγμάτευσης συγκεκριμένων προβλημάτων, αλλά η όσο το δυνατόν ταχύτερη εκπόνηση του "άρθρου", ή του "βιβλίου" που επέτρεπε την διεκδίκηση της προαγωγής. Ακαδημαϊκός έλεγχος των δημοσιευμάτων αυτών δεν υφίστατο-ται, αφού εκτός από τη διδασκαλία στα πανεπιστήμια τα τελευταία χρόνια δεν συντελέστηκαν, ή μη μόνον περιθωριακά, οι άλλες ακαδημαϊκές λειτουργίες, δηλαδή η έρευνα και ο ουσιαστικός επιστημονικός διάλογος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελευταία χρόνια δεν υπήρξαν στα πανεπιστήμια αντιπαραθέσεις οποιουδήποτε χαρακτήρα και περιεχομένου, πολύ λιγότερο ακαδημαϊκού. Κυριάρχησε κυρίως μια αντιδικία και ένα "δούναι και λαβείν" ανάμεσα στις επιμέρους ομάδες, που βεβαίως συνοδεύτηκε από κάποιες τριβές, ή και κατάχρηση εξουσίας από όποια ομάδα είχε κάθε φορά το "πάνω χέρι", τη δυνατότητα να επιβάλει τη θέλησή της.

Αυτό εξηγεί κατά τη γνώμη μου, την κρίση αξιοπιστίας που χαρακτηρίζει την πανεπιστημιακή κοινότητα στο σύνολό της σχεδόν. Το κύριο βάρος της ευθύνης, νομίζω, αναλογεί στο διδασκτικό προσωπικό. Αλλά, χαρακτηριστικό της κατάστασης που διαμορφώθηκε είναι ότι στις ομαδοποιήσεις που λειτούργησαν, σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα κόμματα που καθοδηγήσαν κυρίως τις επιμέρους παρατάξεις στο σπουδαστικό χώρο. Τα πολιτικά κόμματα αντί να διαθέσουν τις δυνάμεις τους στη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής, επιδόθηκαν στο παιχνίδι της νομής της εξουσίας με τον ίδιο ζήλο που το έκαναν τα επιμέρους άτομα και οι ομάδες-ομαδοποιήσεις, τις οποίες άλλωστε, συχνά εστήριξαν και πολιτικά. Η κατάσταση αυτή ήταν πάντως, σχεδόν φυσική συνέπεια των διατάξεων, ιδίως των μεταβατικών που περιλάμβανε ο νόμος-πλαίσιο, όπως και των μετέπειτα νομοθετημάτων που τις εξειδίκευσαν. Η λογική που διέπει το νόμο-πλαίσιο είναι αυτή της κατανομής της εξουσίας κατά τρόπο λίγο-πολύ αναλογικό στις επιμέρους ομάδες-συμφέροντα, μάλιστα όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί την εποχή που συντάχθηκε ο νόμος. Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε επισημαίνοντας ότι ο εκδημοκρατισμός και ο εκσυγχρονισμός, που το νέο θεσμικό πλαίσιο εισήγαγε, σήμαινε μεν τη διεύρυνση των φορέων που επιφορτίστηκαν τη διαχείριση των πανεπιστημιακών πραγμάτων, "θεσμοθέτησε" όμως και εξειδίκευσε την τελευταία ως διαδικασία, που έχει να κάνει με τη διαπραγμάτευση της νομής και τη ρύθμιση της κατανομής της εξουσίας στα πανεπιστήμια, εξουσίας διαχειριστικής με επίφαση ακαδημαϊκή. Ο νόμος-πλαίσιο παρά το ότι κατονομάζει επιστημονικά

και ερευνητικά κριτήρια στα οποία οφείλουν να ανταποκρίνονται οι πανεπιστημιακοί, παρά το ότι εισάγει ένα εκσυγχρονιστικό πλαίσιο οργάνωσης των σπουδών, δεν περιλαμβάνει πρόνοια για την ουσιαστική ανανέωσή τους, ούτε επιχειρεί να δημιουργήσει όρους και συνθήκες παραγωγής γνώσης στα ελληνικά Α.Ε.Ι. Ούτε, τέλος, συνδέθηκε με θεμελιωμένες εκτιμήσεις για τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της χώρας στην παραγωγή γνώσης και επιστημονικού δυναμικού.

Το πρόβλημα εντούτοις, δεν εξαντλείται, πιστεύω, στην κρίση αξιοπιστίας των ομάδων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Την κρίση πανεπιστημίου συνιστά επίσης, η αναντιστοιχία του ακαδημαϊκού τίτλου προς ό,τι οφείλει να αντιπροσωπεύει. Το πτυχίο δε διασφαλίζει την ομαλή και κανονική ένταξη των κατόχων του στον κοινωνικό οργανισμό. Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων δε μπορούν να εξασφαλίσουν εργασία ανάλογη με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που υποτίθεται ότι απέκτησαν στη διάρκεια των σπουδών τους. Τη δεκαετία που έκλεισε, διπλασιάστηκε, όπως είναι γνωστό, ο αριθμός των σπουδαστών στα πανεπιστήμια. Η έλλειψη όμως ανάλογου κοινωνικού-οικονομικού προγραμματισμού και κοινωνικής πολιτικής είχε ως συνέπεια να μεταβληθούν τα πανεπιστήμια σε μη αντιστοιχισμένο πρόσκαιρης απορρόφησης της ανεργίας.

Αυτό πιστεύω κατά κύριο λόγο εξηγεί τη μαζική αποχή των σπουδαστών από τις αίθουσες διδασκαλίας και την αδιαφορία για τις σπουδές αυτές καθ'αυτές: Δεν υπάρχει λόγος να κοπιάσει κανείς για να αποκτήσει γνώσεις που κατά τεκμήριο δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσει. Το γεγονός ότι το πτυχίο δεν είναι παρά ένα τυπικό προσόν που βάζει τον κάτοχό του σε πλεονεκτική θέση μόνον έναντι του μη πτυχιούχου, προκειμένης της διεκδίκησης θέσης εργασίας, συνεπικουρούμενο από το γεγονός ότι οι σπουδές στηρίζονται και περιορίζονται ουσιαστικά στην αποστήθιση του ενός ανά μάθημα "συγγράμματος", ερμηνεύει πιστεύω το φαινόμενο της διαβόητης "υποβάθμισης των σπουδών". Όπως είναι φανερό, αν η κατάσταση αυτή δεν απαιτεί μελέτη, σπουδή και παρουσία του σπουδαστή στο χώρο του πανεπιστημίου, δεν επιβάλλει επίσης, την ανανέωση και τη βελτίωση της παρεχόμενης γνώσης. Αντίθετα διευκολύνει την άσκηση του διδακτικού έργου ως παρέργου. Καθιστά δυνατή και εντέλει "φυσική" την απουσία και των διδασκόντων από τα πανεπιστήμια. Την τελευταία επικυρώνει το ότι δεν ίσχυσε ποτέ το περίφημο "ασυμβίβαστο".

Αλλά, η κατάσταση αυτή εξηγεί επίσης, τον εκφυλισμό του φοιτητικού κινήματος σε λόμπυ διεκδίκησης χαριστικών ρυθμίσεων, όσο αφορά στις εξετάσεις και την απόκτηση του πτυχίου. Οι φοιτητικές παρατάξεις προκειμένου να συγκεντρώσουν στα αμφιθέατρα τους σπουδαστές υποχρεώνονται να υιοθετήσουν τέτοιου είδους "αιτήματα", παρόλο που συχνά ομολογούν ότι αυτά δε στηρίζονται σε συνεπή ακαδημαϊκή, ή πολιτική δεοντολογία.

Οφείλουμε πάντως, να επισημάνουμε ότι ο εκφυλισμός του εκδημοκρατισμού σε απλή διεύρυνση των φορέων νομής της εξουσίας, χαρακτηρίζει ως φαινόμενο και τους άλλους τομείς της δημόσιας ζωής της χώρας την ίδια περίοδο. Για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο, συμμετέχουν στη διαχείριση της κρατικής εξουσίας ευρύτερα στρώματα μέσω των πολιτικών φορέων και των κομμάτων που τα εκφράζουν. Για λόγους, η διαπραγματεύουσα

των οποίων ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εισήγησης, δεν δικαιώθηκαν ούτε τα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα που έθεσε ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός, ούτε τα ειδικότερα αιτήματα που έθεσε το πανεπιστημιακό δημοκρατικό κίνημα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου.

Σήμερα βιώνουμε ένα είδος καθολικής κρίσης πολιτικής, κοινωνικής, ιδεολογικής, που εκφράζεται και ως κρίση προτύπου κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Μέσα στα πανεπιστήμια η κρίση αυτή εκδηλώνεται επίσης με ιδιαίτερη ένταση και παίρνει το χαρακτήρα ενός αδιεξόδου, καθώς δε διαφαίνεται προς το παρόν τουλάχιστον η διαμόρφωση δυνάμεων ικανών να διατυπώσουν εναλλακτικές προτάσεις και να καθοδηγήσουν την έξοδο από την κρίση. Είμαστε λοιπόν, υποχρεωμένοι να θέσουμε τα ζητήματα και να τα συζητήσουμε από την αρχή.

Η ανάδειξη του πανεπιστημίου σε θεσμό "ανεξάρτητο", σχετικά "αυτόνομο", όπως συνηθίζεται να λέγεται, έναντι του κράτους και επίσης της κοινωνίας, καταγράφει την αυτονόμηση της γνώσης ως "επιστήμης" που συντελέστηκε στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας. Η αυτονόμηση αυτή συνιστά ουσιαστική διάσταση, συνθήκη *sine qua non* της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και εκφράζει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας σε διευθυντική και εκτελεστική-χειρωνακτική.

Η "ανεξαρτησία" της επιστήμης και η αυτονομία του θεσμού του πανεπιστημίου αφορά βεβαίως μόνο στο γεγονός της οριοθέτησης, του αποχωρισμού της επιστημονικής γνωστικής διαδικασίας, ως ιδιαίτερης και εξειδικευμένης κοινωνικής πρακτικής. Γιατί η επιστήμη έχει στη σύγχρονη κοινωνία σαφώς πρακτική κοινωνική λειτουργία, είναι "εφαρμοσμένη". Υπηρετεί δηλαδή άμεσα τις κοινωνικές ανάγκες, όπως αυτές διαμορφώνονται και διαμεσολαβούνται στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας από την αγορά. Την ικανοποίηση των αναγκών αυτών οφείλουν να διεκπεραιώσουν οι "επιστήμονες", οι επιστημονικά καταρτισμένοι εργαζόμενοι.

Προκειμένου λοιπόν ο πανεπιστημιακός θεσμός να λειτουργήσει ως μηχανισμός παραγωγής γνώσης και τεχνογνωσίας, οφείλει να διατηρεί σχετική αυτονομία έναντι της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας. Η θεμελιακή αυτή προϋπόθεση εκφράζεται ως το οικουμενικό αίτημα της ακαδημαϊκής ελευθερίας, του ακαδημαϊκού ασύλου και της αυτοδιοίκησης του πανεπιστημίου. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές το πανεπιστήμιο μπορεί να λειτουργήσει όχι μόνο ως μηχανισμός μετάδοσης της γνώσης και αναπαραγωγής του ανθρώπινου επιστημονικού δυναμικού, αλλά και ως κύτταρο αμφισβήτησης της καθιερωμένης γνώσης και προαγωγής της κριτικής γνώσης μέσω της διαλογικής διδασκαλίας και της έρευνας.

Αυτός είναι ο λόγος, πιστεύω, για τον οποίο το πανεπιστήμιο οφείλει και μπορεί να οργανωθεί σε βάση ακαδημαϊκή και όχι πολιτική. Η οργάνωση δηλαδή του πανεπιστημίου και οι ρυθμίσεις που διέπουν τη διαχείριση των ακαδημαϊκών πραγμάτων οφείλουν να μην υποτάσσονται στη λογική της κατανομής της εξουσίας σε ομάδες συμφερόντων, αλλά αντίθετα, στις ανάγκες της διδασκαλίας και της προαγωγής της έρευνας. Με αυτή τη λογική το αίτημα του εκδημοκρατισμού σημαίνει όχι απλά τη διεύρυνση των φορέων της εξουσίας, όπως έγινε, αλλά την ανασυγκρότηση εκείνη του πανεπιστημίου που θα το αποδεσμεύσει από τη στείρα μετάδοση της γνώσης και θα

δημιουργήσει όρους διαλογικής διδασκαλίας και κριτικής έρευνας. Προς αυτή τη κατεύθυνση είναι δυνατόν να διατυπωθούν προτάσεις και να διαγραφούν "μέτρα", μόνον εφόσον αποδεσμευτούμε από τη λογική που διέπει το νόμο-πλαίσιο, ο οποίος, όπως επισημάνθηκε ήδη παραπάνω, υπακούει στην απαίτηση της αναλογικής κατανομής μεριδίων της διαχειριστικής εξουσίας. Η λογική αυτή βεβαίως, εκφράζει και αναπαράγει τις μικροαστικές συνθήκες και τις λαϊκίστικες αντιλήψεις που κυριάρχησαν και υπό τις οποίες λειτούργησε η ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή λίγο-πολύ σε όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας.

Αλλά, αν η διάγνωση που κάναμε εδώ είναι ακριβής, τότε τα τυχόν "μέτρα" προς την κατεύθυνση της διεξόδου από την κρίση πρέπει να θεραπεύουν τις αιτίες της τόσο μέσα, όσο και έξω από το πανεπιστήμιο. Είναι προφανές ότι η εξομάλυνση της "αγοράς εργασίας" και η αντιστοίχιση του επιστημονικού δυναμικού προς τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας οφείλει να στηριχθεί σε επεξεργασμένα προγράμματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Αλλά είναι επίσης προφανές ότι την κατάσταση στα πανεπιστήμια δεν είναι δυνατόν να διορθώσουν διοικητικού χαρακτήρα ρυθμίσεις, όπως ο περιορισμός των διοικητικών αρμοδιοτήτων στις ανώτερες βαθμίδες καθηγητών, ή ο περιορισμός της φοιτητικής συμμετοχής στα όργανα διοίκησης, όπως έχει προταθεί από πολλές πλευρές.

Αντίθετα, διεξοδος μπορεί να αρχίσει να διαγράφεται, νομίζω, με την αποδέσμευση των διοικητικών από τις εκπαιδευτικές και τις ερευνητικές λειτουργίες. Με την αποδέσμευση επίσης, των διακριτικών της ακαδημαϊκής επίδοσης από τις διοικητικές αρμοδιότητες, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι αυτό που πρέπει να καταργηθεί είναι η νομικά θεσμοθετημένη ιεραρχία των βαθμίδων και όχι η μια, ή η άλλη βαθμίδα. Πρέπει επίσης, άμεσα να καταργηθεί η "μπακαλική" των μάξιμουμ-μίνιμουμ χρόνων και του αριθμού δημοσιεύσεων που τάχα προϋποθέτει η κάθε βαθμίδα. Η ιεραρχία οφείλει να είναι ακαδημαϊκή και όχι δημοσιούπαλληλική. Οφείλει να συναρτάται με το διδακτικό και το ερευνητικό έργο των ακαδημαϊκών δασκάλων. Κάτι τέτοιο είναι νομίζω δυνατόν να επιτευχθεί μόνο με την εισαγωγή ερευνητικών προγραμμάτων και των μεταπτυχιακών σπουδών που θα τα στηρίζουν, στους τομείς και τα τμήματα και που θα αναλαμβάνονται από τα μέλη του ΔΕΠ ανεξαρτήτως βαθμίδων. Θα δημιουργηθούν έτσι, σταδιακά βεβαίως και επίπονα, όροι ακαδημαϊκού διαλόγου, παραγωγής γνώσης και διαλογικής διδασκαλίας. Ένα πρακτικό μέτρο που μπορεί να ανοίξει το δρόμο και να επιτύχει έναν τέτοιο στόχο, αλλά που απαιτεί "πολιτική βούληση" είναι να αναθέσει η Πολιτεία στα πανεπιστήμια ένα μεγάλο μέρος των ερευνών και γιατί όχι και των μελετών που χρειάζεται κάθε φορά η χάραξη πολιτικής και η ανάληψη δημοσίων έργων κάθε χαρακτήρα.

Αυτός είναι, πιστεύω, και ο μόνος τρόπος να "ουσιαστικοποιηθούν" και οι προπτυχιακές σπουδές. Μέσω δηλαδή της σύνδεσής τους με την έρευνα και συνεπώς με τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται σήμερα σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Με αυτή την έννοια μπορούν λειτουργικά να "εκσυγχρονίζονται" και να ανανεώνονται ως προς το περιεχόμενό τους. Η "ουσιαστικοποίηση" όμως των σπουδών δεν συμβιβάζεται με το "ένα ανά μάθημα σύγγραμμα". Η κατάργηση των συγγραμμάτων και της δωρεάν διανομής των

πρέπει να συνοδευθεί πάντως, από την άμεση απορρόφηση μέρους τουλάχιστον των σχετικών κονδυλίων για τη δημιουργία και τον εμπλουτισμό δανειστικών βιβλιοθηκών, που να μπορούν να καλύπτουν στο ακέραιο τις διδακτικές ανάγκες και βεβαίως και τις ανάγκες της έρευνας. Η σπατάλη που γίνεται σήμερα με τη διανομή βιβλίων που οι σπουδαστές διαβάζουν μόνο τις παραμονές των εξετάσεων και πετάνε στα σκουπίδια εφόσον περάσουν τα μαθήματα, είναι από κάθε άποψη, ακαδημαϊκή, οικονομική και κοινωνική, απαράδεκτη. Η οικονομία που θα προκύψει από την κατάργησή της θα επιτρέψει τη διοχέτευση ενός μέρους τουλάχιστον των σχετικών πόρων σε "επιδόματα", ή "υποτροφίες", τις οποίες οι φοιτητές θα μπορούν να χρησιμοποιούν κατά βούληση και σύμφωνα με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους.

Συμπερασματικά, μόνον εφόσον "συναινέσουμε" προς τέτοιου είδους κατευθύνσεις είναι δυνατόν σταδιακά και επίπονα να μεταμορφωθεί, όπως οφείλει, το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σε χώρο κατεξοχήν "κοινωνικά ευαίσθητο" και "δυναμικό", να λειτουργήσει με κριτήρια ακαδημαϊκά, με κατεύθυνση την κριτική διδασκαλία και την έρευνα, να συνδεθεί με τις κοινωνικές ανάγκες, παράγοντας τη "γνώση" και τα "κριτήρια" για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.